

ДОСЛІДЖЕННЯ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІІ ХХ СТ. (ДО 1939 Р.).

Наприкінці ХІХ ст. в українських дослідженнях над історією Визвольної війни середини ХVІІ ст. почав зароджуватися новий напрям, який мав вирішальний вплив на вивчення теми про Б.Хмельницького в Україні періоду перших чотирьох десятиліть ХХ ст. Тут йдеться про ювілейний том “Записок Наукового Товариства ім.Т.Шевченка”, що вийшов у 1898 р. Він був присвячений 250-й річниці від початку повстання.

У цьому збірнику у статті М.Грушевського вперше була обґрунтована концепція, котра ставила питання про державне будівництво Війська Запорозького у середині ХVІІ ст.¹ Великої уваги вчений надав відомостям зі щоденника В.М’яковського від лютого 1649 р., згідно з яким гетьман висловлював радикальні думки про встановлення влади, окремої від Речі Посполитої. Але водночас історик констатував, що ці вислови, зафіксовані польським комісаром, були не конструктивними, хаотичними і не підкріплені конкретною програмою дій. На думку М.Грушевського, наприкінці Хмельниччини такі плани були більш виразними і 1657 р. ми вже маємо справу в сутності з Руським князівством.

Той же том “Записок НТШ” вміщував статтю С.Томашівського про народні рухи в Галицькій Русі під час першого походу козацького війська на Львів у 1648 р.² Тема дослідження була рекомендована молодому вченому М.Грушевським і ґрунтувалася на вивченні матеріалів судових актових книг міст Східної Галичини — Львова, Перемишля, Белза, Буська, Жидачева та ін. Автор простежив, що протягом цілого 1648 р. у Галичині не було якихось помітних заворушень до тих пір, поки Б.Хмельницький не зробив свій марш на Львів. Вчений, однак, не звернув увагу на державницькі або автономістичні погляди козацького гетьмана, а в наступних працях категорично відкинув гадку про будь-які самостійницькі плани Б.Хмельницького: “...Так не думав поважно ніколи ні Б.Хмельницький, ні його помічники...” — підкреслював дослідник.³ Політична мета Б.Хмельницького в його оцінці виг-

¹ Грушевський М. Хмельницький і Хмельнищина // Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. Львів, 1898, т. 23-24, с. 1-30.

² Томашівський С. Народні рухи на Галицькій Русі // Там само, с. 1-138.

³ Його ж. Перший похід Хмельницького в Галичину. Львів, 1914, с. 9.

лядала наступним чином: "...Вибороти й удержати автономію України в державно-правнім зв'язку з Польщею".⁴

На початок ХХ ст. припадає наплив популярних нарисів історії України М.Антоневича, В.Будзиновського, Д.Коренця, Г.Коваленка, Б.Барвінського, Д.Дорошенка та ін. авторів.⁵ "Часам Хмельниччини, — свідчив І.Крип'якевич, — пощастило в останнім часі: наша історіографія може похвалитися новими працями, що посувають значно наперед студії над тою великою епохою і приносять нову оцінку та переоцінку діяльності Богдана Хмельницького".⁶

Серед цих популярних праць можна виділити дослідження В.Будзинського, який чи не єдиний в українській науці відстоював тезу про те, ніби Б.Хмельницький ще від 1648 р. прагнув утворити українську державність: "Ідеалом Богдана Хмельницького була самостійна держава Руська... в межах держави Володимира і Ярослава".⁷

Київський історик І.Каманін також присвятив кілька праць українській історії середини XVII ст., вивчаючи питання соціального становища українського народу в період повстання, його дипломатичну сторону.⁸ Перед Зборовом, на думку дослідника, Військо Запорозьке добивалося незалежнення від Польщі, відстоюючи повну політичну самостійність. Нові елементи державного життя І.Каманін вбачав в умовах Зборівського договору.⁹

Важливе значення мають праці В.Липинського, який зумів перенести на тло історії України головні положення польської "краківської школи" про потребу сильної монархічної влади, негативний вплив на державу великого магнатського землеволодіння та роль

⁴ Його ж. До історії перелому Хмельниччини, К., 1927, с. 7.

⁵ Антоневи́ч Н.И. Зиновий Богдан Хмельницький // Изд. общества им.М.Качковского. Львов, 1900, ч. 293 (май), с. 1-61; Його ж. Гетьман Богдан Хмельницький і его наследники (приемники). Львов, 1909; Будзиновський В. Наші гетьмани. Тернопіль, 1990 (2-е вид.); Коренець Д. Короткий огляд української історії. Відень, 1915; Коваленко Г. Українська історія. К., 1912; Барвінський Б. Історія українського народу. Львів, 1922; Дорошенко Д. Короткий курс історії України. Катеринослав-Ляйпціг, 1923; Його ж. Нарис історії України. Львів, 1991.

⁶ Крип'якевич І. Хмельниччина в новім освітленню // Діло. 1914, ч. 26.

⁷ Будзиновський В. Вказ. пр., с. 30.

⁸ Каманин И. Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив Юго-Западной России. К., 1914, ч. 3, т. 4; Його ж. Договори Богдана Хмельницького с Польшей, Швецией и Россией // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. К., 1916.

⁹ Його ж. Договори Богдана Хмельницького... с. 107.

шляхти в державному будівництві. 1912 р. за його редакцією вийшла збірка “Z dziejów Ukrainy”, і тоді ж окремою монографією був виданий розділ “Станіслав Михайло Кричевський”.¹⁰ У цих дослідженнях було висвітлено, головним чином, вагомий внесок української шляхти у розвиток суспільно-політичного і національного життя України середини XVII ст. Свої думки історик розвинув у пізнішій монографії “Україна на переломі”.¹¹

В.Липинський поділяє увесь період Хмельниччини на два етапи: автономістичний та унезалежнення. Останній настає після 1654 р. Однак помилковим було б твердження, ніби вчений оцінював Б.Хмельницького як автономіста у доперечаславський час. Як вважав історик, козацький гетьман мусив іти на компроміси з широкими верствами населення, котрі не були готові до прийняття державної програми, що йшла в розріз з козацьким усталеним традиціоналізмом: “У першій добі повстання свідомість Хмельницького зіткнулася з козацькою”, — зауважував В.Липинський.¹²

Торкаючись питання влади, вчений підносив на високий щабель проблему українського абсолютизму, який визрівав у гетьмана ще від 1648 р. Власне те, що тодішні політичні діячі не змогли встановити міцної та дідичної влади в Україні, на думку історика, стало однією з причин поразки повстання.¹³

Наукові праці В.Липинського одразу ж привернули увагу сучасників. Під вплив його теорій потрапив Д.Дорошенко, дещо менше — І.Крип'якевич. Ідеї гетьманського монархізму не прийняв М.Грушевський, котрий вважав їх відбиттям політичних тенденцій, що проявилися в Україні протягом перших років ХХ ст.¹⁴

Після 1898 р. М.Грушевський збагатив українську науку узагальнюючими працями з історії Хмельниччини, у яких виклав власне бачення явища. Остаточні підсумовуючі висновки про цю епоху він помістив у XIII розділі II частини “Історії України-Руси”. Козацький гетьман, в оцінці історика, не є неперевершеною фігурою тої епохи. Поряд з ним були талановиті і освічені політичні діячі, поміж якими чільне місце займав І.Виговський.

¹⁰ Lipiński W. Z dziejów Ukrainy. Kijów, 1912; Його ж. Stanisław Michał Krzyczewski. Kraków, 1912.

¹¹ Його ж. Україна на переломі. Київ-Відень, 1920.

¹² Там же, с. 92.

¹³ Там же, с. 65, 117

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1931, т. IX, ч. II, с. 1369.

У всенародній боротьбі М.Грушевський бачив головну тенденцію даної епохи. Однак у внутрішньому розвитку її суцільність порушувалася внаслідок соціальної боротьби між козацтвом і селянством, сірою і старшиною.

Козацька програма, котрої гетьман дотримувався у 1648 р., вичерпала себе наприкінці того ж року. Після цього Б.Хмельницький прагнув досягнути повної державної незалежності України. Але впровадити ці плани в життя було надзвичайно важко. Звідси — його хитання і відсутність якоїсь чіткої лінії у зовнішній та внутрішній політиці. У багатьох суперечностях дипломатії гетьмана дослідник бачив впливи близьких до гетьманського осередку людей. Віддаючи належне Б.Хмельницькому, як головному “потрясителю” тієї епохи та герою української історії, М.Грушевський, однак, не розглядав цю велич в площині будівництва Нової Європи: “В нім занадто багато від Азії, від... фундаторів держав-Орд”, — підкреслював вчений.¹⁵

І якщо В.Липинський зображував Б.Хмельницького як неперевершеного творця і будівничого української держави, то в інтерпретації М.Грушевського ми бачимо героя типу досарматських часів походу Дарія на Скіфію. Однак у головному питанні між цими видатними вченими не було розбіжностей — гетьман свідомо й цілеспрямовано скерував свою енергію на розбудову незалежної України.

Праця М.Грушевського справила великий вплив на подальший розвиток науки. Однак чи не єдиним, хто підтримав таку його контроверсійну оцінку постаті Б.Хмельницького був львівський історик В.Герасимчук.¹⁶ М.Василенко натомість вважав, що М.Грушевський перебільшував впливи київського середовища кінця 1648-початку 1649 рр. на формування політичних поглядів гетьмана. Вони могли сформуватися раніше під впливом перших визначних перемог 1648 р.¹⁷

У 1920-х рр. з’явилася перша після М.Костомарова праця, спеціально присвячена зв’язкам України з Туреччиною, в якій автор — В.Дубровський — простежував проблему підданства Війська Запорозького Османській імперії.¹⁸ У пізніших дослідженнях В.Дуб-

¹⁵ Там же, с. 1496.

¹⁶ Герасимчук В. [Рец.на:] Грушевський М. Історія України-Руси, т. IX, ч. II // ЦДДА у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1220, арк. 1-34.

¹⁷ Василенко М. Михайло Грушевський. Історія України-Руси, т. VIII, ч. III // Україна. 1925, ч. 5, с. 156.

¹⁸ Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // Східний Світ. 1928, № 5, с. 172-183.

ровський відстоював, зокрема, тезу, згідно з якою у 1654 р. Б.Хмельницький перейшов у підданство московського царя, звільнившись не від польського короля, а від турецького султана.¹⁹

У міжвоєнний період вагомий внесок у вивчення Хмельниччини зробив І.Крип'якевич, присвятивши свій доробок дипломатичній історії середини XVII ст., різним соціально-економічним та суспільно-політичним аспектам цієї епохи.²⁰ У питанні про еволюцію поглядів гетьмана вчений пішов слідом за М.Грушевським, підтвердивши думку про зміни в свідомості Б.Хмельницького після завершення осінньої кампанії 1648 р.²¹ Зборівська умова, на думку історика, підтвердила формальну незалежність Війська Запорозького від Речі Посполитої.²² До державного будівництва гетьман почав залучати шляхту, а дипломатичними заходами зміцнював міжнародне становище України.

До засигналізованих вище праць української історіографії слід було б ще додати втрачені монографії, котрі також відбивали стан розвитку досліджень окресленого періоду. Це машинопис праці В.Дубровського "Богдан Хмельницький і Туреччина", реферат якої був надрукований вже після смерті вченого, та монографія Д.Оляничина "Дипломатична діяльність Данила Олівеберга", написана на підставі переважно архівних матеріалів зі сховищ міст Німеччини та Східної Пруссії.

Таким чином, можна зробити висновок, що протягом перших десятиліть XX ст. українські дослідження з історії Визвольної війни середини XVII ст. поповнилися вагомими працями, насамперед М.Грушевського, С.Томашівського, В.Липинського та І.Крип'якевича. М.Грушевський назвав цей період української історіографії "конструкційним", бо, на відміну від історіографії XIX ст., головний наголос у дослідженнях робився на проблемах, пов'язаних з державним будівництвом в епоху Хмельниччини. Самого М.Грушевського без сумніву можна вважати одним з засновників такого напрямку.

¹⁹ Його ж. Богдан Хмельницький і Туреччина (з приводу статей Я.Рипки) // Центральний державний історичний архів України у м.Львові. Ф. 309. Оп. 1. Од. зб. 1318; Його ж. Україна і Крим в історичних взаєминах. Женева, 1946; Його ж. Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. Нью Йорк etc., 1975, № 3-4, с. 22-27.

²⁰ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ. Львів, 1931, т. 151.

²¹ Його ж. Історія Української держави XVII-XVIII ст. (літографовані лекції, читані у Львівському університеті). Львів, 1922, с. 41.

²² Його ж. Студії над державою... с. 136.